

Mütoloogiline tegelane *tšokmor* udmurtide traditsioonilises maailmavaates

Galina Gluhhova

Udmurdi Riikliku Ülikooli

udmurdi filoloogia ja soome-ugri uuringute ning ajakirjanduse instituudi

udmurdi ja Venemaa rahvaste kirjanduse dotsent

galant@udm.ru

Teesid: Artiklis vaadatakse keeleandmete ja udmurtide rituaalse praktika põhjal sõna *tšokmor* etümoloogiat. Analüüsitud materjal näitab, et terminit *tšokmor* / *tšokmorskon* kohtab lõuna- ja põhjaudmurtide kohalikes traditsioonides (Kijassovo ja Kezi rajoonis) talve ning kevad-suve rituaalides. Mõiste *tšokmor* uurimine udmurdi traditsioonilises maailmavaatesüsteemis lubab oletada, et antud sõna tuleneb sõnast *tšek*, *tšeke*, mis esineb mälestamisrituaalides kui teistpoolsusega kontakteerumise sümbol; Kevadistes ja talvistes sanditamisrituaalides kehastab ta surnud esivanema hinge, kes “ilmub” siia maailma sandi kujul.

Märksõnad: kalendririitused, mälestamised, sandid, toponüümika, udmurdid

Sissejuhatus

Maskeerimine on rituaali lahutamatu osana keeruline nähtus, mis on sügavalt juurdunud erinevate ühiskondade pärimuskultuuris. Mitme komponendiga sündmus põhineb traditsiooniliste vahendite ja meetodite kombinatsioonil, mille eesmärk on muuta osalejate välimust. Vahendite hulgas võib eristada erinevate kostüümide kasutamist, maskide kandmist, iseloomulikku meiki, sümbolsete esemete kasutamist. Iga loetletud komponent mängib nähtuse olemuse mõistmises olulist rolli. Käesolevas artiklis vaatlen sanditamist kui nähtust, mille iga aspekt võimaldab mitte ainult välimuse muutmist vaid ka sügavat arusaamist selle ainulaadse rituaaliga seotud kultuurilistest ja religioossetest kontekstidest.

Sanditamise olemuse mõistmises mängib tähtsat rolli selle terminoloogia uurimine. Udmurdi keeles tähistatakse sanditamist kohalike terminitega: *pörtmas'kon*, *vozojas'kon*, *pendzh'as'kon*, *tšokmorskon*, *sajörtis'kon*.

Vaatleme selle nähtuse üht kõige vähem uuritud keelelist ilmingut – *tšokmorskon*. Eriti huvitav on selle termini etümoloogia ja koht udmurtide traditsioonilises maailmavaatesüsteemis. Peab rõhutama, et sõnu *tšokmorskon*,

tšokmor”*jas’kon*, *tšokmor* tänapäeva udmurdi keeles peaaegu enam ei kasutata või on need kasutusel ainult kitsas piirkonnas.

***Tšokmorskön / tšokmor*”*jas’kon* rituaalses kontekstis**

Uurimise käigus tehti kindlaks unikaalsed rituaalid, milles kõnealuse termini tähendus kõige täiuslikumalt avaldub. Mõiste käsitlemine rituaalide kontekstis avab mitte üksnes selle igapäevase kasutamise vaid annab edasi ka sügava sakraalse tähenduse.

Tšokmorskön / tšokmor”*jas’kon* (sanditamine), mis täheldab ühtlasi talvist sanditamist ja rituaalis osalejaid endid, on tänapäevani kasutusel üksnes Kijassovo rajooni udmurtide traditsioonis. Sellest hoolimata, et *tšokmor*”*jas’kon* on olemas selle piirkonna udmurtide tänases elus, on muutunud nii santide välimus kui ka käitumine. Näiteks kasutavad selles sandid tänapäeval poest ostetud maske, parukaid, valeninasid ja prille. Spetsiaalselt selleks puhuks tellitakse maske internetipoodidest. Tähelepanu väärib ka seik, et majast majja käies esitavad sandid moodsad laule, mängivad muusikat kõlaritest või telefonist. Erinevalt traditsioonilisest jalutuskäigust, kus käidi läbi kõik õued, käiakse praegu vaid üksikute tuttavate ja sugulaste juures. Traditsioon on kadunud, seetõttu ei taju kõik külaelanikud santide külaskäiku rituaalse toiminguna vaid ajaviite, lõbustuse või tühise meelelahutusena.

Foto 1. Tšokmor'i sandid Udmurdimaa Kijassovo rajooni Dubrovski külas. Nikolai Anisimovi foto 2022.

Foto 2. Kostümeeritud sant härja maskiga. Udmurdimaa, Kijassovo rajooni Dubrovski küla. Nikolai Anisimovi foto 2022.

Foto 3. Kostümeeritud sant silikoonist poemaskiga. Udmurdimaa, Kijassovo rajooni Dubrovski küla. Nikolai Anisimovi foto 2022.

Mõiste *tšokmor*”*jas’kon* tähistab osa kalendri rituaalist *busō-sjuan* (sõna-sõnalt ‘põllu pulm’), mis toimub pärast kevadisi põllutöid (*gerber* sõna-sõnalt ‘pä-rast atra’, *geršōd* sõna-sõnalt ‘supp adra auks’), ja tähendab suvesanditamist. Osalesid rituaalis need, kes olid saanud täisealiseks. Kohustuslik oli santide *tšokmor*”*jos* osalemine (Vladõkin & Perevoztšikova 1990: 62; Vladõkina & Gluhhova 2011: 22–23). Tavaliselt täitsid seda rolli vanemad inimesed. Sandid käisid rahvahulgas, ajasid lapsi taga. Nad ronisid tüdrukute moodustatud ringi, tantsisid ja maadlesid seal üksteisega, veeresid maas. Nende tegevused imiteeris sugudevahelisi suhteid, püüdes maagiliselt põimida inimese ja looduse produktiivse funktsiooni vastastikust mõju.

Minu arvates avaldub *tšokmor*”i mõiste semantika sügavamalt ühes teises Udmurtia põhjaosas jäädvustatud rituaalis *tšokmar / tšokmor-džuk* (sõna-sõnalt ‘*tšokmari* puder’). *Tšokmar-džuk* on osa teisest rituaalist, nimega *guždor-šōd* (sõna-sõnalt ‘supp esimese sula auks’). See salvestati Kezi rajooni Kamõževo küla elanikult Elena Nikitinalt 1995. aastal. Täna seni pole mul õnnestunud selle rituaali kirjeldust kusagilt mujalt leida ega ka muud infot hankida.¹ Esitan siinkohal rituaali kirjelduse selliselt, nagu see on algselt salvestatud.

Guždor-šōd”i pidustuste teisel päeval said noored mehed kokku ning läksid metsa, et teha *tšokmari* – puidust kurikad. Metsa jõudes pandi puder keema (*tšokmar-džuk*). Pudru valmimise ajal nikerdas iga osaleja endale puidust kurikat. Pärast rituaalse pudru valmimist söödi ja palvetati, et metsloomad karja ei puutuks (“*vōsjas’ko, životez s’ōs’ medaz bas’tō*”). Karjudes ja lärmates joosti metsa, otsekui peletades metsloomi eemale (“*njules kuzja kesjas’kōsa vetlo, s’ōs’jostō kōškatskom šusa*”). Pärast seda naasesid kõik kurikatega külla. Seal koputati kurikatega kõikidele majadele, karjudes: “*Tšokmar, tšokmar!*” Mõned tegid isegi nuluokstest tõrvikuid, mida nad käes kandsid. Külarahvas osales pidutsemises kurikatele vett valades. Kurikaid hoiti igas majapidamises kuni järgmise aastani.

Erilist tähelepanu väärrib selle rituaali keskne kuju, *tšokmar*. Nende valmistamiseks käidi spetsiaalselt metsas, kus viidi läbi teatud rituaalseid toiminguid, külas kasteti neid veega ja siis hoiti terve aasta. Nähtavasti on sooritatavatest tegevustest märkimisväärsim kurikale vee valamine.

Rituaali kirjeldusest on teada, et see ajastati kevadiste põllutööde lõpule. Muistsele põllumehel oli oluline saada pärast teravilja külvamist rikkalik saak, ja selle kindlustamiseks viidi läbi erinevaid rituaale. Nagu veenvalt tõestas Vladimir Propp oma teoses “Vene agraarpühad” (“*Russkije agrarnōje prazdniki*”), on agraarsete rituaalide üks stabiilsemaid elemente surnute mälestamine, et mõjutada saagikust. Arhailiste arusaamade järgi oli esivanematel võim tagada mulla viljakust (Propp 1963: 13–24). Surnute poole pöördui kevad-suvistes rituaalides eelkõige selleks, et paluda hea saagi kasvatamiseks vajalikus koguses vihma

(niiskust). Vaadeldes idaslaavlaste kevadsuviseid rituaale (“Käo matused”, “Kostroma matused”, “näki matused”) järeltas Vadim Smirnov, et “geneetiliselt ja funktsionaalselt ulatuvad nood tagasi iidsete vihmavalveteni, maagiliste rituaalideni, mille aluseks on usk, et esivanemad aitavad ja mõjutavad inimese edasist saatust” (Smirnov 1981: 70). Järelikult on *tšokmar-džuki* riituses veega seotud tegevuste põhiidee paluda esivanematelt niiskust tulevase saagi heaks. *Tšokmar* ise võis olla esivanema enda kehastus (üks tema hüpostaatidest), mis seletab ka lugupidavat suhtumist sellesse rituaalsesse esemesse.

Fotod 4 ja 5. Sanditamine põllu pulma (busõ-sjuan) rituaalis Udmurdimaa Kijassovo rajooni Staraja Sal'ja külas 12. juunil 2022 ([https://vk.com/wall-168950171_13110](https://vk.com/wall-168950171_13110?w=wall-168950171_13110) – 22.10.2024).

Kuivõrd kõnealust rituaali pole mitte kusagil kirjeldatud, on praegu raske vastata küsimusele, mida tehti kurikaga aasta pärast. Minu vaatevinklist on täiesti õigustatud paralleelide tõmbamine suurele neljapäevale (*kulem poton ui*) ajastatud kurja vaimu minemaajamise rituaaliga (*šaitan-ulljan, šaitan-vetlon, urai-karon, urbetš-keljan, urbetš-ulljan, suren-šukkon*). Selle rituaali detailseid kirjeldusi leidub 19. sajandi folkloorsetes ja etnograafilistes allikates, samuti tänapäeva teadlaste järeldustes (Dolganova & Morozov *et al.* 1995: 56–60; Vladõkina 1998: 310–315; Nurijeva 1999: 96–97; Vladõkina & Gluhhova 2011: 125, 135, 142).

Need rituaalsed tegevused, mis avavad *tšokmar-džuk* ja *šaitan-ulljan* rituaali olemust, on identsed. Ainus erinevus seisneb selles, et *šaitani* väljaajamisel kasutati majanurkade ja mõnel pool ka osalejate endi löömiseks pajupuust (*putšõ*) valmistatud jämedaid piitsasid (Borissov 1914; Gavrilov 1880; Vladõkina 1998: 310–315), või siis keppe (Nurijeva 1999: 96). *Šaitani* äraajamise rituaali variantides on löökide sooritamise vahendiga seotud põhimotiiv kättemaks, hävitamine. Pärast seda, kui poisid olid läbi käinud kõik hoovid, läksid nad külast välja ning viskasid eelnimetatud esemed vette või põletasid, või lihtsalt loopisid laiali. Analoogia põhjal võib oletada, et sama tehti aasta pärast *tšokmar*idega.

Termini *tšokmor* etümoloogiast

Katsume nüüd vaadelda sõna *tšokmor* keelelist poolt. Udmurdi-vene sõnaraamatutes on sõna *tšokmor* (*tšekmor, tšokmar*) tõlgitud 'puidust kurikas', 'kepp' (UVS 1983: 476). Mõnede teadlaste väitel on sõna *tšokmor* turgi päritolu. Tatari keeles on *tšukmar* – nimisõna 1. pulk, 2. hari; *tšukmarlau* – tegusõna 1. peksma kaikaga, kolkima, 2. (ülekantud tähenduses) kritiseerima (Tatari-vene...: *online*). Turgi keeltes tuleb see prototurgi keelest **tšokmak*, mis tähendab 'pulk' või 'kaigas' (Çağbayır 2007: 1031). Vladimir Dahli seletavas sõnaraamatus on *tšekmar* lahtiseletatud nõnda: "*tšekmar* – 'pulk' või 'puidust kurikas'. *Tšokmariga* torgitakse mulda, pekstakse saviahje. *Sokmak, tokmak, tšokmak*, tatari keel, peksma" (Dahl 1955: 587). On selge, et ka Dahl näeb selles sõnas turgi päritolu.

Udmurdi keeleteadlased pole selle sõna etümoloogiat eraldi uurinud. Aga julgen oletada, et sõna *tšokmor* tuleneb sõnadest *tšek, tšeke*. Tänapäeva sõnavaras esinevad sõnad *tšek, tšeke* üsna harva. Enamasti leidub neid sõnalistes vormelites, millega pöörduetakse surnute poole, ning lõuna- ja Kama-taguste udmurtide matustel ja mälestusteenistustel (Anisimov 2017). Kõnealune sõna on säilinud ka Udmurdimaa kohanimesedes. Udmurdi onomastikat uurinud keeleteadlane Mihhail Atamanov käsitleb geograafilisi nimesid *Tšetker, Tšertker*,

Tšekker, *Tšeker*, mis esinevad tema tähelepanekute kohaselt Udmurtia kõigis piirkondades ning tähistavad mägede, küngaste ja kõrgendike nimesid, harvemini ka oikonüüme. Ta kirjutab, et need mõisted on säilinud ainult toponüümikas, sugulaskeeltes pole paralleele tuvastatud, nende tähendus jääb teadusele tundmatuks (Atamanov 1988: 68). Veerand sajandit hiljem naaseb Mihhail Atamanov teises teoses taas sõna *tšetker* / *tšekker* etümoloogia juurde, tuues välja selle iidse toponüümi kaks koostisosa: *tšet* – deetümologiseeritud nimisõna + *ker* – üldpermi sõna: K. *ker*, udm *kor* ‘palk’. Sellest lähtudes pakkus teadlane välja, et “algupäraselt võis *tšetker* tähendada kindlustatud asulat – asulakohta mägede, küngaste tipus, jõgede või kuristike järskudel kallastel” (Atamanov 2015: 842). Tähelepanu keskmesse sattus nimetus *tšetker* ka Ljudmila Kirillova monograafias “Geograafilised terminid udmurdi toponüümikas” (“*Geografitšeskije terminõ v udmurtskoi toponimii*”, 2020). Autor toob välja filoloogide eri arvamusi selle termini kohta ja kirjutab, et täpse etümoloogia puudumisel on raske esialgu kindlat vastust anda. Ta oletab, et sõna *tšeker* võib olla soome-ugri päritolu. Nii või teisiti teeb Ljudmila Kirillova esialgsed järeldused: “Udmurdi toponüümide analüüs sõna *tšeker*’iga seoses näitab, et enamus nendest kohtadest on mägised, kõrgemad kohad”, ja et vorm *tšetker* on vanem kui *tšeker* (Kirillova 2020: 39–41). Folkloristi Tatjana Vladõkina arvamusel on Udmurtia kaardil olevad toponüümid *Tšetker* / *Tšekker* / *Tšeker* seotud rituaalse mälestamispraktikaga kõrgetel kohtadel või iidsetes surnuaedades ja on tänapäevani sügava semantilise sisuga (Vladõkina 1998: 42).

Mõiste *tšek*, *tšeke* on ka säilinud mälestamisrituaalis: *tšekan* / *tšekas’kon* < *tšhegtis’kon* ‘[ohvrianni] pakkumine’, teadlase arvates tuleks surnud esivanemate poole pöördumise kinnisväljendit “*tšeke, peres’jos, kijadõ-põdadõ kutele...*” mõista järgmiselt: “Pakume/anname, vanakesed, võtke vastu oma kätte-jalga...” (*ibid.*).

Pakkudes peiedel surnud esivanematele rituaalset toitu, öeldakse sellesama väljendi teist varianti: “*Tšeke, peres’jos, azjadõ med usjoz*” (“pakume/anname, vanakesed, las te saate kätte – sõna-sõnalt ‘las kukub lähedale / põlvedele’), millel on sama tähendus. Nagu eelnevalt öeldud, on tänapäeva kombestikussõna *tšek*, *tšeke* kaotanud oma tähenduse ja üldse kasutusest kadunud, seega on väljendi esimene osa kadunud ja alles jäänud vaid selle teine osa – “... *azjadõ med usjoz*” [sõna-sõnalt ‘las kukub lähedale / teie ette’]. Seda kinnitavad Nikolai Anisimovi materjalid (Anisimov 2015: 30–31). Sellega seoses on kohane tutvustada ühe eaka naise unenägu: “Kord, pärast mälestusteenistust nägi vanaema unes surnut, kes olevat öelnud: “Teie palvetate peiedel valesti. Ei piisa teie öeldud sõnadest “*azjadõ med usjoz*”. Et me saaksime teie annetused vastu võtta, peate ütlema “*Tšeke, peres’jos, azjadõ med usjoz*”.”²

Tulles tagasi Vladimir Dahli arvamuse juurde ja arvestades äsjast unenäo kirjeldust, oletan, et sõna *tšeke* tähendas 'koputust/heli', mida tajuti nähtavasti signaalina esivanemate vaimude kutsumisest ja ühtaegu kaitsena nende eest. (Vrd seoses sellega rituaalset laulmist teatud kalendriaegadel.) Järelikult tuleb väljendisse "Pakume/anname, vanakesed, võtke vastu kätte/jalga" lisada: "Kuu-lake, pakume/anname, vanakesed, võtke vastu kätte/jalga". Folklorist Nikolai Anisimov oletab, et "väljend *tšeke / tšöke / tšoko* vihjab akustilisele väljakutsele, et esivanemate hinged võtaksid ohvriande vastu". Ta lisab: "algselt oli sellel sõnal eriline eesmärk, mis tähendas ohvri andmise protsessi lahkunutele, mida pidi eristama kõrgematele jumalustele ohvri andmise vormelitest" (Anisimov 2015: 31). Seega võib eeldada, et *tšeke* on teisitiütlemine, mida rahva ettekujutuses peeti üheks võimaluseks, kuidas inimmaailm sai luua kontakti teise maailmaga.

Järeldused

Ülaltoodud näited aitavad avada termini *tšokmorskon* olemust. Sõna *tšokmor* iidne semantika (mis udmurdi keeles tähendas puidust kurikat ja ka sanditamises osalejat) kannab edasi arusaama surnud esivanema hingest, teisest maailmast tulijat, kes ilmub elavate maailma teatud kalendriperioodidel.

Tõlkinud Eva Toulouze

Kommentaariid

¹ Kahjuks on selle rituaali täielik rekonstruktsioon tänaseks võimatu, sest informant suri kaks aastat pärast kõnealuse materjali salvestamist.

² Suuline info udmurdi folkloristilt Lidija Dolganovalt (1996).

Kirjandus

Anisimov, Nikolai 2015. Akusticheskie sposoby kommunikatsii s mirom mertvykh v traditsionnoi kul'ture udmurtov.– *Permistika 15*. Dialekty i istoriia permskikh iazykov vo vzaimodeistvii s drugimi iazykami: sbornik statei. Izhevsk: Udmurtskij universitet, lk 27–34.

Anisimov, Nikolai 2017. "Dialog mirov" v matritse kommunikativnogo povedeniia udmurtov. Doktoritöö, Tartu Ülikool. Tartu: University of Tartu Press.

- Atamanov, Mihail 1988. *Udmurtskaia onomastika*. Izhevsk: Udmurtiia.
- Atamanov-Egrapi, Mihail 2015. *Iazyk Zemli Udmurtskoi = Udmurt muzemlen asnimyosyz: istoriko-etimologicheskii slovar toponimov Volgo-Uralskogo regiona*. Izhevsk: Izhevskaja resp. tip.
- Borissov 1914 = Borisov, Trofim 1914. Izgnanie shaitana u votiaikov. – *Zhivaia starina* 22, lk 395–399.
- Çağbayır, Yaşar 2007. Çomak. – *Ötüken Türkçe Sözlük 1*, Istanbul: Ötüken Neşriyat, lk 1031.
- Gavrilov, Boris 1880. *Proizvedeniia narodnoi slovesnosti, obriady i poveriia votiaikov Kazanskoi i Viatskoi gubernii*. Kazan: Pravoslav. mission. o-vo.
- Dahl 1955 = Dal', Vladimir 1955. *Tolkovyj slovar' zhivogo velikorusskogo iazyka*. V 4 t. T 4. Moskva: GIS.
- Dolganova, Lidia & Morozov, Igor' & Minasenko, Elena 1995. *Igry i razvlecheniia udmurtov: Istorii i sovremennost'*. Moskva: IAE.
- Kirillova, Liudmila 2020. *Geograficheskie terminy v udmurtskoi toponimii*. Monografiia. UdmFIC UrO RAN. Izhevsk: MarShak.
- Nurijeva 1999 = Nurieva, Irina 1999. *Muzyka v obriadovoi kul'ture zaviatskikh udmurtov. Problemy kulturnogo konteksta i traditsionnogo myshleniia*. Izhevsk: Udmurtskij institut istorii,azyka i literatury UrO RAN.
- Propp, Vladimir 1963. *Russkie agrarnye prazdniki: opyt istoriko-etnograficheskogo issledovaniia*. Leningrad: Izd. Leningradskogo unversiteta.
- Smirnov, Vadim 1981. Obriad “kreshcheniia” i “pokhoron kukushki” i kupal'skaia obriadovaia poeziia vostochnykh slavian. – *Russkii fol'klor* 20, lk 62–70.
- Tatari-vene... = Tatarsko-russkii i russko-tatarskii slovari online. – *Tatpoisk* (<https://tatpoisk.net> – 24.10.2024).
- UVS = Vakhrusheva, V. (toim) & Belov, A. & Vakhrushev, V. & Skobelev, N. & Teplishina, T. (koost) 1983. *Udmurtsko-russkii slovar'*. Ok. 35 000 slov. Moskva: Rus. yaz.
- Vladökin & Perevoztšikova 1990 = Vladikin, Vladimir & Perevozchikova, Tat'iana. Godovoi obriadovyi tsikl udmurtskoi obshchiny “buskel” (materialy k narodnomu kalendariu). – Vladykina, Tatiana (vast toim). *Spetsifika zhanrov udmurtskogo fol'klora*. Izhevsk: UIIIaL UrO AN SSSR, lk 44–92.
- Vladökina 1998 = Vladykina, Tatiana. *Udmurtskii fol'klor: Problemy zhanrovii evoliutsii i sistematiki*. Monografiia. Izhevsk: Udmurtskij institut istorii,azyka i literatury UrO RAN.
- Vladökina & Gluhhova 2011 = Vladykina, Tatiana & Gluhhova, Galina. *Ar-god-bergan: Obriady i prazdniki udmurtskogo kalendaria*. Izhevsk: Izd-vo Udmurtskij universitet.

Summary

Mythological character *chokmor* in the traditional worldview of the Udmurts

Galina Gluhhova

Associate Professor

Institute of Udmurt Philology, Finno-Ugric Studies and Journalism

Udmurt State University, Russia

galant@udm.ru

Keywords: Udmurts, calendar rituals, masquerade, commemoration, toponymy

Based on linguistic data and ritual practices of the Udmurts, the article explores the etymology of the word *chokmor*. The analysed material indicates that the term *chokmor/chokmorskön* is used in the local traditions of both southern (Kiyasovo district) and northern (Kez district) Udmurts during winter and spring-summer ceremonies. The study of the term *chokmor* in the traditional worldview of the Udmurts allows for the hypothesis that the word is derived from the term *chek* or *cheke*, and in this context, in the rituals of commemoration, it serves as a symbol of contact with the otherworldly realm. In the rituals of spring and winter masquerades, it personifies the soul of a deceased ancestor, “appearing” in this world in the form of a masqueraded character.

Galina Gluhhova on udmurdi folklorist. Ta on Udmurdi Riikliku Ülikooli udmurdi filoloogia ja soome-ugri uuringute ning ajakirjanduse instituudi udmurdi ja Venemaa rahvaste kirjanduse dotsent ning õpetab udmurdi kirjandust ja rahvaluulet. Tema peamine huvivaldkond on udmurdi ja soome-ugri folkloor, udmurdi pärimuskultuur, udmurdi folkloori ja kirjanduse koostoime.

Galina Gluhhova is an Udmurt folklorist. She is Associate Professor at the Institute of Udmurt Philology, Finno-Ugric Studies and Journalism, and teaches Udmurt literature and folklore. Her main field of interest is related to the research on Udmurt and Finno-Ugric folklore, Udmurt traditional culture, and the interaction of Udmurt folklore and literature.

galant@udm.ru